

Сухомлинов О. М. **Форми прояву колективної свідомості у польській літературі Кресів початку ХХ століття // Державотворчі процеси і соціально-економічні моделі розвитку України на сучасному етапі. – Донецьк, 2007. – С. 226 – 231.**

О.М. Сухомлинов, к. філол. н.,
Бердянський університет менеджменту і бізнесу,
Бердянськ

ФОРМИ ПРОЯВУ КОЛЕКТИВНОЇ СВІДОМОСТІ У ПОЛЬСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ КРЕСІВ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

АНОТАЦІЯ

У статті робиться спроба проаналізувати головні чинники, що визначали специфіку колективної свідомості польських письменників Кресів (польсько-українського пограниччя). Також досліджуються похідні згадуваної свідомості та субкультури пограниччя в контексті літературного процесу, особлива увага приділяється міжвоєнному двадцятиліттю.

Ключові слова: Креси, пограниччя, колективна свідомість, мала вітчизна, субкультура, міф, топос, стереотип, хронотоп.

Польсько-українське пограниччя – явище неоднозначне, навіть суперечливе. Феномен розглядуваного явища, яке польські та деякі вітчизняні дослідники називають Кресами, пояснюється багатозначністю, розмаїттям форм прояву, спектром розуміння та тлумачень. Поліетнічні території можуть розглядатися у різних аспектах і контекстах, від історико-географічного, змінного у часі та просторі, до аксіологічно-психологічного.

Останній сплеск переосмислення сутності процесів, що відбувалися на Кресах, відбувся у середині 90-х років минулого століття – у зв'язку з появою новітніх тенденцій у науці, зокрема у літературознавстві. Об'єднані зусилля науковців різних країн дозволили витворити не тільки компендіум вже напрацьованих у минулому матеріалів, ідей, концепцій функціонування пограниччя, синтетичних праць, які стали класичними, а й запропонувати варті уваги якісно нові дослідження.

До праць, що гармонійно й виважено поєднують у собі попередній досвід досліджень і новітні розробки, належать книги С.Ульяша "*Literatura Kresów*.

Kresy literatury” (1994), „*O literaturze Kresów i pograniczu kultur*” (2001), монографія Я.Кольбушевського „*Kresy*” (1995) та „*Kresy. Szkic o kwestii pozornie doskonale znanej*” (2002), також синтетична монографія Д.Сапи “*Mięszy polską wyspą a ukraińskim morzem. Kresy południowo-wschodnie w polskiej prozie 1918-1988*” (1998) та низка наукових збірників: „*Kresy – pojęcie i rzeczywistość*” (1997), „*O dialogu kultur*” (1997), „*Topika pogranicza w literaturze polskiej i niemieckiej*” (1998), „*Українська школа в літературі та культурі. Українсько-польське пограниччя*” (2005) „*Kresy. Syberia. Literatura*” (1995) тощо. Тим чи тим аспектам польсько-українського культурного пограниччя присвячені окремі розвідки й монографії *Б.Гадачка, Е.Чаплевича, К.Гандке, Т.Буйницького, А.Ковальчик, Б.Соколовської, Е.Терлінга, Й.Сьвенха, Г.Рітца, П.Зімняка, Р.Радішевського, Е.Кононьчука, В.Василенка, С.Яковенка* та багатьох інших дослідників.

Аналізуючи явище Кресів та форми його виявлення польська дослідниця І.Кабзинська підкреслює, що, говорячи про колишні східні польські землі, слід чітко визначати простір та час про який йдеться [1, 179]. Наведене висловлювання є підтвердженням динамізму геополітичних перетворень та історичного процесу на польсько-українських рубежах. Постійно змінні державні кордони Польщі, а відповідно, сфери впливу польської культури та соціуму дають нам підстави говорити про *хронотопічність* Кресів а також, пов'язаних із цим семантичних та аксіологічних значень [2, 506]. Якщо *колективну (суспільну чи групову) свідомість* розуміти як результат *спільної пам'яті*, суспільно-історичного досвіду попередніх поколінь, уявлень про спільне минуле, а також як міфи і стереотипи, властиві тій чи іншій групі, то можна стверджувати наявність процесів еволюції свідомості спільноти Кресів, в тім письменників та їхньої творчості.

Спираючись до методологічні підходи С.Ульяша [3, 6] щодо аналізу польсько-українського пограниччя хочемо підкреслити, що категорія *спільноти* у нашому випадку кореспондується з поняттям *субкультури*, специфіка якої значною мірою визначається просторовим (територіальним) аспектом. Таке

ототожнення базуються на дослідженнях Robert MacIver, який впровадив до соціології дихотомічний поділ суспільних груп на *спільноти* (communities) та *об'єднання* (associations), відзначаючи при цьому релятивність з визначеною територією [4, 124].

Субкультура спільноти кресів як прояв *колективної свідомості* знайшла яскраве виявлення у польській літературі. Завдяки чому можемо простежити процеси формування та еволюції чинників, що визначали тип розглядуваної свідомості та її похідні.

Вже в епоху польського *Відродження* та часів *Речі Посполитої Двох Народів* Ян Кохановський та Юзеф Зиморович у своїй поетичній творчості звертаються до суспільно-політичних проблем польсько-українського пограниччя.

Доба романтизму ознаменувалася значною кількістю творів, пов'язаних із темою Кресів, та авторів, що походять із різних регіонів пограниччя. Тут варто передусім згадати про так звану "*українську школу*" в польській літературі – феномен, ще до кінця не осмислений, який можна вважати вершиною польської кресової літератури XIX століття [5, 155]. Сформовані у цей період міфи та стереотипи успішно використовувалися митцями наступних епох та періодів.

Цікавим етапом еволюції поняття "*Кресу*" була література після 1918 року, так званий *період міжвоєнного двадцятиліття*. Актуалізація теми була обумовлена активізацією суспільного життя відновленої польської держави та Кресів. Політична нестабільність після першої світової війни, постійні сутички з сусідами та невизначеність міждержавних кордонів призводили до еміграції з прикордонних земель до етнічної (коронної) Польщі. Віяння революційних подій 1917 року породили нову потужну криваву хвилю міжнаціонального та соціального протистояння, що супроводжувалася насильством, убивствами та нищеннями. Атаці піддавалися головним чином маєтки та поміщицькі двори, де протягом останнього століття зосереджувалося польське культурне життя Кресів. Тому можна стверджувати, що відбувалося руйнування самої системи польської екзистенції на Україні домінуючих тут цінностей. Формальний кінець

польського буття на значних прикордонних регіонах давньої Речі Посполитої настав після підписання ризького трактату (1921). У ідеологічному значенні це було офіційне зречення Польщі багатоміліардного вкладу поляків у розвиток пограниччя, зрада культури, відмова від пролитої крові у захисті східних рубежів. Саме *міжвоєнне двадцятиріччя* – період інтенсивних змін у баченні Кресів, переосмислення, ревізії існуючих міфів і легенд, а водночас формування нових.

Однак і проза Кресів міжвоєнного періоду ще перебувала під сильним впливом романтичних і сенкевичівських моделей. Щоправда, історичні події першої чверті ХХ століття надали їм більшої конкретики. Позитивні герої цих творів є найчастіше солдатами, що боронять відроджену батьківщину від комуністичної чуми, або цивільними шляхтичами, двори яких стають фортецею моральності, католицької релігії, громадянського героїзму серед деструктивних стихій, податливих на зовнішню політичну агітацію.

Ксенофобні акценти, досить розповсюджені у кресовій літературі у перші роки незалежності, поступово змінювалися на більш об'єктивне сприйняття історичних реалій, аж поки вересневі події 1939 року остаточно не змінили оптимістично-патріотичну тенденцію, яка домінувала тут стільки років. Разом з тим, подальший геополітичний розвиток цих земель зробив неможливим продовження романтичних мотивів, і післявоєнна кресова проза, представлена іменами *Леопольда Бучковського, Юліана Стрийковського, Єжи Стемповського, Анджея Кусьневича, Владзімежа Одоєвського* займалася в основному осмисленням складних історичних, культурних і політичних реалій Кресів, з'являючи читачеві криваві, деструктивні, хаотичні візії *малої вітчизни*, а також духовно хворих, злих, із поруйнованою психікою людей, які ці землі населяли або винесли звідти свій непростий досвід.

Невід'ємною складовою специфічної *колективної свідомості* мешканців Кресові, незалежно від часу й простору, були *міфи, легенди, утопії, архетипи*. Незважаючи на семантичні нюанси саме вони визначали напрям і склад мислення цілих поколінь і ставали чи не найважливішим аргументом в

одвічному дискурсі про польську екзистенцію на Кресах. Креація художнього світу в літературних творах митців пограниччя відбувалася шляхом модифікації світу реального, що переосмислювався та аналізувався у контексті традиційного та той час бачення східного пограниччя. Зображуваний простір та морфологічні частини художнього простору набували аксіологічного значення і ставали кодом, зрозумілим лише особам, що належать до даної спільноти.

Кресова спільнота, що формувалася в умовах пограниччя, у культурологічному значенні була носієм цілої низки універсальних цінностей. Серед них Станіслав Уляш виділяє декілька найголовніших:

1. *Поліморфічність*, тобто різнорідність єдиної слов'янської історичної спільноти. Складність простору пограниччя. Національна, релігійна, мовна та культурна різноманітність Кресів сприймалася як конечність, тому акцептувалася представниками окремих суспільних груп. Треба додати, що саме з поліморфічності простору пограниччя виникає толерантність як невід'ємний елемент кресової екзистенції і стає цінністю сама в собі.

2. *Культурний федералізм*, тобто діалог культур та відкритість на впливи. Обґрунтуванням даного явища є ідея відповідальності та толерантності одних щодо інших, своєрідного побратимства. Згадаймо, що ця риса підтримувалась на державному рівні за часів Польщі Ягеллонів, коли Річ Посполита стає багатонаціональною державою.

3. Сильний взаємозв'язок та залежність індивідуальної та національної ідентичності. Саме на Кресах, землях з послабленим зв'язком із центром, відбувалася кристалізація ідеї “польськості”. Постійне зіставлення з іншими етнічними групами, тобто “ми” – “інші”, в умовах невизначеності кордонів призводило до гартування індивідуальних рис характеру особистості. Усе це породило специфічну діалектику кресової спільноти та індивідуальності.

4. *Амбівалентність* східного пограниччя, сфери маргінальної, але й зони потенційного проникнення, що проявляється у сприйнятті рубежів як територій, які перебували під постійною загрозою.

5. Цінність “малої”, або “приватної”, *вітчизни*. Такими вітчизнами були: *Вільно, Мінськ, Інфлянти, Полісся, Волинь, Гуцульщина, Україна, Галиція*. Були вони символічними

знаками значно ширших культурних процесів. З одного боку, людина, особистість психологічно прив'язується не до держави, а до “органічної” та “близької серцю” вітчизни, з другого – усвідомлення приватної вітчизни сприяє поглибленню значення центральних загальнонаціональних цінностей.

6. Образним утіленням згаданих вище цінностей є: дім, родина, міжлюдські взаємини, а також природа та краєвиди, що були фоном історії, формою пам'яті культури. Багаті в польській літературі мотиви кресів, що проявляються в описах річок, озер, курганів, долин, курганів, пуц, ярів, степів, доріг та трактів, садів і парків не були сліпим відбиттям реальної дійсності, натомість виконували функцію художнього коду, в якому містилася інформація про історію пограничних територій і приватної вітчизни. Географічний простір та історичний час перетворюються в часопростір (*хронотоп*), що піддається сакралізації, й таким чином розкривається приховане глибоке значення рідної землі. Екскурс до малої вітчизни набуває ширшого значення і набуває ознак “подорожі” до витоків, де беруть початок як польські цінності та символи, так і польські комплекси та вади.

7. *Концентрація мистецтва як вияв пошуку витоків.* Креси являють собою не тільки місце пам'яті та історичний простір – вони також перебувають у центрі літературної пам'яті та художнього простору, де проявляються різноманітні концепції вираження правди про людину, природу та світ.

8. *Культуротворчий характер свідомості* знищення польської екзистенції на пограниччі. Творча думка митців Кресів розвивалася паралельно з постійним відчуттям “кінця”, що сприяло творчому визволенню та підвищенню естетичного рівня.

9. *Європейські ознаки простору Кресів* є невід'ємним елементом свідомості кресівців, що проявляється незалежно від іншої візії, пограниччя – як місця зіткнення націй, культур і релігій. Слід пам'ятати про історичні факти, що сприяли посиленню згаданих ознак, а саме – про цивілізаційно-культурні та релігійні експерименти, спроби поєднати Схід та Захід, зокрема церковні унії [3; 27-29].

Не виникає жодних сумнівів щодо специфічності субкультури Кресів, яка, крім зовнішніх, визначається також власними, внутрішніми чинниками. Тому, аналізуючи явища східного польського пограниччя, маємо брати до уваги

наявність власної онтології, власного *центрального краєвиду*, власної ідентичності та аксіології [6; 9].

Важливе місце у перцепції Кресів займає природний простір, упорядкований світ значень. Цікаве зауваження щодо значення землі для кресівців зробив С. Уляш, пов'язуючи дане явище з рустикальною (сільською) культурою кресової спільноти. Посилаючись на цілий ряд митців та дослідників, учений намагається довести, що для всіх поляків краєвид мав більше значення, ніж ідея державності, здатність розуміти мову землі визначала приналежність до культурної спільноти Кресів. Простір пограниччя виступає тут як *“книга природи”*, стає джерелом поетизації. Тобто категорія натуроцентризму становить центр аксіології Кресів [3;45-46].

Українські краєвиди у своїй основі поліфонічні та багатофункціональні: натуральне тло розгортання сюжетної лінії, співзвучна чи протиставлена внутрішньому світу героїв декорація, дигресивна частина художнього простору з глибоким семантичним значенням і т. д. Причому, в контексті досліджень про аксіонормативний устрій, зв'язки та коди між елементами культури, великого значення набувають просторові елементи *“іконосфери”*, особливо кургани, дерев'яні хрести, бур'яни, стара зброя, сліпий лірник, віддалені хутори, церкви. Згадані елементи найчастіше пов'язані з образом степу, топосом України, землі, що в XIX столітті ототожнювалася з колискою польського народу, де в степових могилах і курганах спочивають стародавні пращури [7;46-49]. Романтично-метафізичний, пізніше сповнений *“поетикою руїн”*, простір Кресів завжди залишався *“простором, що промовляє”* (вислів Ж.Жене), носієм опосередкованої, прихованої інформації, часом важливішої від безпосередньо викладеної у творі. Для багатьох пейзажів Кресів виконують функцію *“місце пам'яті”*, є способом та засобом прочитання історичної минувшини.

Багатство описів української природи дозволяє розбити їх на окремі групи, де можуть домінували окремі складові, від місяця і дерев до акватичних чи урбаністичних мотивів, що свідчить про наявність своєрідного, організуючого центру художнього простору.

Міф буйної, певною мірою язичницької, України був важливою складовою космогонії кресівців. Крім екзотичності та насиченості краєвидів, Україна функціонує в художніх творах та свідомості як урожайна та багата. Саме завдяки такому баченню міф “*природної стихії*” був покладений в основу інших міфів та стереотипів південно-східного пограниччя.

Парадокс Кресів виявляється в їх семантичній різноманітності, що знаходило відображення в проявах *колективної свідомості* представників субкультури рубежів. Доказом багатозначності пограниччя є основані на реальних географічних, історичних, політичних, соціальних та культурних чинниках міфи: *екзотики, перехрестя шляхів та зіткнення культур, кордону, школи мужності, глухої туці, царства природи, метафізичної природи, знищеної Аркадії, втраченого раю, вогнища шляхетської культури, народної стихії, антагонізмів, пекла історії, братської могили* тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Kabzińska I. Głosy w dyskusji [w:] Kresy – pojęcie i rzeczywistość, Pod red. K. Handke, Warszawa 1997, 330 S.
2. Сухомлинов О.М. Контексти прояву культурного пограниччя на колишніх землях Східної Речі Посполитої // Актуальні проблеми слов'янської філології. – Київ, 2006. – С. 505 – 511.
3. Uliasz S. Literatura Kresów. Kresy literatury. – Rzeszów, 1994. – 245 s.
4. MacIver R.M., Society. Its Structure and Changes, New York 1931
5. Сухомлинов О. “Українсько-польське культурне пограниччя в літературі: від Ренесансу до міжвоєнного двадцятиліття” // Київські полоністичні студії. – Т. 7. – «Українська школа» в літературі та культурі. Українсько-польське пограниччя. Збірник наукових праць. – К., 2005. – С. 153 – 165
6. Uliasz S. O kategorii pogranicza kultur // O dialogu kultur / Pod red. C. Kłaka .– Rzeszów, 1997. – S.23-37.
7. Okoń W. Alegorie narodowe. Studia z dziejów sztuki polskiej XIX wieku. – Wrocław, 1992. – 250 s.